

ОПИТИ ЗА ПОСТИГАНЕ НА УСТОЙЧИВОСТ В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ. ПРИМЕРИ НА СЕМЕЙНИ СТОПАНСТВА

ATTEMPTS FOR ACHIEVING SUSTAINABILITY IN RURAL AREAS. CASE STUDIES OF FAMILY FARMS

Атанаска Станчева

Abstract

In 2017 the United Nations declared 2019–2028 to be the Decade of Family Farming in an attempt to popularized it as a factor in achieving sustainable development in rural areas and create pro-family farming policies. In Bulgaria agriculture is still a main source of livelihood for local people in these areas which face number of challenges such as recession, risk of depopulation, aging population, etc. Along with these issues European funding is available, as well as support from NGOs that import ideas and models for sustainable development.

The article aims to outline and analyze rural livelihood strategies based on the sustainable use of natural resources. It examines traditional rural livelihood – agriculture along with other activities – the development of guest houses and alternative tourism as attempts to transition to multifunctionality and post-productivism in the Bulgarian rural areas. The study follows Ian Scoones sustainable livelihoods framework which includes 5 elements – context, conditions and trends; livelihood resources; institutional process and organizational structures; livelihood strategies; and sustainable livelihood outcomes. Family as a human resource also plays a significant role for building, sustaining and developing livelihoods. The research argues that there is a discrepancy between the ideas which the NGOs are trying to implement as models for sustainable rural development and the real results that people archive in their attempts to build sustainable livelihoods.

Keywords: *sustainability, sustainable development, rural areas, livelihoods, European policies, NGOs*

Въведение

През 2017 г. общото събрание на ООН официално прие 2019–2028 за Децетилетие на семейното земеделие. Целта на инициативата е международната

общност да бъде вдъхновена за нов политически ангажимент, който подкрепя семейното земеделие и изработването на про-семеини земеделски политики. Цифрите, които кампанията обобщава, говорят сами по себе си за важноста на фамилените земеделски стопанства и тяхното популяризиране. Те показват, че тези стопанства осигуряват 70% от световната хранителна продукция и 40% от домакинствата в света зависят от тях. От кампанията се обединяват и около становището, че този модел на земеделие трябва да се популяризира, тъй като спомага за предотвратяване на бедността, опазване на биологичното разнообразие и овластява жените като фермерки¹. Според организацията FoodTank резолюцията на ООН признава фамилените стопанства като ключови лидери в постигането на целите на ООН за устойчиво развитие².

В Европа темата също придобива значимост. Специален доклад, изработен за Комисията по земеделие и развитие на селските райони към Европейския парламент, признава семейното земеделие за ключов елемент в европейския модел на селско стопанство. Изследването обобщава, че този тип стопанства имат многобройни приноси за Европейския съюз и икономиката в селските райони. Те спомагат за продоволствената сигурност, осигурявайки непрекъснато снабдяване на висококачествена разнообразна продукция, повишават жизнеността на селската икономика и имат установени интереси в дългосрочна екологична грижа за земята³. В България земеделието остава основен източник на прехрана за хората в селските райони. Данните, изложени в Програмата за развитие на селските райони 2014–2020 г., сочат, че тези райони заемат 81% от територията на страната и 39% от населението ѝ е съсредоточено в тях. Тези високи проценти показват, че селските райони са жизненоважни за икономиката на България, а в същото време срещат редица предизвикателства като рецесия, риск от обезлюдяване, застаряване на населението и др⁴. Наред с европейските политики, целящи развитие и подпомагане на устойчиви малки земеделски стопанства, екологосъобразни практики и като цяло преминаване към по-устойчиви модели на управление и функциониране на местните икономики, важни актьори в подкрепата на местното развитие се оказват и национални и международни НПО-та, чрез които глобалните идеи за устойчивост също навлизат в страната. Те се стремят да въведат и приложат концепции и модели на препитание, които представляват тяхното разбиране за устойчиво развитие на селските райони.

Статията има за цел да очертае и анализира стратегиите за препитание в селските райони, основани на устойчивото използване на природните ресурси.

¹ За повече подробности виж официалния сайт на кампанията:
<http://www.familyfarmingcampaign.org/en/home>

² Виж <http://www.fao.org/family-farming/detail/en/c/1099026/>

³ Виж Family Farming in Europe: Challenges and Prospects. In-depth analysis, European Parliament 2014.

⁴ Виж ПРСР 2014–2020.

Всички разгледани случаи са семейни начинания, така че семейството като ресурс играе важна роля при изграждането им и успешното им развитие. Темата не е нова за мен – проучванията ми по въпросите за устойчивостта датират от 2013 г., но специален фокус в тази статия е поставен върху връзката семейство – икономическа устойчивост – опазване на природата⁵. Статията ще разгледа традиционните за селото препитания – земеделие и животновъдство, както и други дейности – къщи за гости и алтернативен туризъм, като опити за преход към мултифункционалност и пост-продуктивизъм в българското село.

Изследвани са общо 25 случая в периода 2013–2018 г. Това са: на първо място малки семейни стопанства, занимаващи се със земеделие и животновъдство, реализиращи продукцията си основно на фермерските пазари в 3 големи града – София, Пловдив и Варна; на второ място предприемачите от Източни Родопи, които се опитват да съчетаят биоземеделие, опазване на дива природата и развитие на екотуризъм, което се явява идейна рамка на проект „Новото тракийско злато“; на трето място къщи за гости със сертификат „Зелена къща“⁶ и на четвърто – три президиума на международното движение Slow Food⁷ и неговата Фондация за биоразнообразие – смилянски фасул, зелено сирене от Черни Вит и нафпавок. Част от изследваните случаи съчетават няколко дейности, така че картината в подробности изглежда по следния начин: общо занимаващи се със земеделие 18, от тях биосертифицирани 7, занимаващи се със животновъдство 5, а изследваните къщи за гости са общо 6. Цитираните респонденти са със сменени имена, а цитатите от тях са дадени в курсив.

Основните въпроси, които изследването си поставя са следните: доколко местните актьори са възприели глобалните идеи за природозащита; до каква степен стратегиите за препитание на семействата са устойчиви във времето и икономически устойчиви за домакинствата; каква е ролята на семейството в тяхното изграждане и поддържане, каква е ролята на жените, какви са отношенията между половете; има ли съответствие между идеите и моделите, кои-

⁵ Изследването е в рамките на проект „Ролята на семейството и семейните отношения при изграждането на модели на прехрана и бизнес, основани на екоидеологията“, финансиран от Българската академия на науките по програма за подпомагане на младите учени и докторантите в БАН.

⁶ Това е сертификат, даван от Българската асоциация за алтернативен туризъм. Сред критериите са домакините най-често да са семейства от местната общност, които познават своя край и умеят да представят на гостите красотата на заобикалящата природа, чара на традиционния бит и особеностите на местната кухня. Домакините трябва да се стремят стопанството им да пести природните ресурси, да не замърсява околната среда и да насърчават гостите си да пътуват по един отговорен начин с уважение към природата. За повече подробности виж <https://www.baatbg.org/zeleni-kyshti/6/>

⁷ В превод бавна храна. Философията на движението е заключена в това храната да е хубава, чиста и справедлива, като членовете на организацията се стремят към устойчивото развитие на местните общности и засилване на чувството, че потребителите са съпроизводители на тази храна (Петрини 2016: 7).

то НПО-тата и европейските политики се опитват да популяризират и реално съществуващите поминъци; и дали в действителност тези начинания водят до устойчиво развитие и ревитализация в селските райони?

Теоретична рамка

Глобалният природозащитнически дискурс

За анализа на процесите в България следвам разбирането на Конрад Котак за новата екологична антропология, която се намира в пресечната точка на глобални, национални, регионални и местни системи, изучавайки резултата от взаимодействието на множество нива и множество фактори (Kottak 1999: 23). С отварянето на границите глобалните процеси, идеи и тенденции, свързани с устойчивото използване на природните ресурси, природозащитата, устойчивостта и устойчивото развитие придобиват значимост и в България. Глобалният природозащитнически дискурс, определен от Кей Милтън като „транскултурен, необвързан с определена група или място, а преминаващ през културните граници в рамките на глобална мрежа на комуникации“ (Milton 1996: 170) навлиза и у нас. Милтън дава своя дефиниция и за природозащитничеството като „загриженост за опазване на околната среда чрез човешки усилия и отговорност“ и като „вид културна перспектива“ – специфичен начин за разбиране на света и като такъв „имащ отражение и изразяващ се в нещата, които хората вършат“ (Milton 1996: 33). В този смисъл предприемането на действия за изграждане на устойчиви поминъци в селските райони се вписва в разбирането на Милтън за природозащитничеството. Както отбелязва Дюизингс, глобализацията не е просто налагане от горе; тя обхваща и процеси на предоговаряне, хибридизация и съвместно създаване, които включват както глобални, така и местни актьори (Duijzings 2013: 18). Моят интерес е насочен към въпроса за „културното триене, което възниква от срещите и взаимодействията“ (Tsing 2005: xi) между глобалните и местните културни перспективи и практики.

Устойчиво развитие и устойчивост

Терминът „устойчиво развитие“ получава първото си официално определение в Доклада на ООН „Нашето общо бъдеще“ (1987 г.), а именно: „Устойчивото развитие е развитие, което отговаря на нуждите на настоящето, без да се прави компромис със способността на бъдещите поколения да посрещат собствените си нужди“ (Report 1987: 41). Впоследствие „устойчивото развитие“ се превръща в официална политика, която следва принципи и препоръки за действие, официализирани в различни документи и споразумения. Според антроположките Хелън Копнина и Елинор Шореман-Уимийт, общата цел на устойчивото развитие, нещо, което е особено важно за общата идея на „устойчивостта“, включва намирането на стратегии, които да насърчават икономическото и социалното развитие по начини, които отхвърлят разрушаването на

околната среда, прекомерната експлоатация и замърсяване. Според авторките, от 80-те години на миналия век устойчивостта се определя като интегриране на екологичните, икономическите и социалните измерения към отговорното управление на природните ресурси. Те обобщават, че екологичната устойчивост се отнася до поддържането на природата и природните ресурси за всички живи същества; социалната устойчивост популяризира равенство, здраве и човешки права; а икономическата устойчивост е насочена към подкрепа благосъстоянието на хората и справедливо разпределение на ресурсите (Korpinina & Shoreman-Oiumet 2015: 4–11). Карл Майда също възприема устойчивостта като концепция, която съдържа в себе си социални, икономически и екологични фактори в рамките на човешките общности, които трябва да бъдат разглеждани интерактивно и систематично (Maida 2011: 1).

По същия начин социологът Андреас Нийф подчертава, че за постигане на устойчиво развитие в селските райони трябва да има съчетаване на социалните, икономическите и екологичните аспекти. Те, заедно с устойчивите поминъци, са от съществено значение за повишаване на световната продоволствена сигурност, за опазване на водните ресурси, за запазване на селскостопанските екосистеми и биологичното разнообразие. За Нийф има две възможности за устойчиво развитие в селските райони. Първата е финансирането им от Общата селскостопанска политика⁸, а втората е разработването на базирани на общността маркетингови подходи или асоциации на производители, които предлагат своите продукти на пазара заедно. Към тези две възможности той добавя още една – насърчаване на ревитализацията на селските райони и признаване, че те могат да предоставят на обществото услуги, които надхвърлят производството на храни. Това включва социални, културни, екологични услуги като опазване на природното и културното наследство, развлечения и много други (Neef 2015: 317–320).

Копнина и Шореман-Уимийт смятат, че големият въпрос, който трябва да си зададем, е как да бъдем устойчиви. Според тях устойчивостта е трудна за постигане, тъй като изисква информация и знание, които индивидите, обществата, правителствата или заинтересованите корпорации не притежават, или притежават частично, не искат да приемат или не искат да приведат в действие

⁸ Общата селскостопанска политика стартира през 1962 г. и представлява партньорство между селското стопанство и обществото и между Европа и нейните фермери. Нейните цели включват: подпомагане на земеделските производители и подобряване на производителността, като се гарантира стабилно снабдяване с достъпни храни; гарантиране на приемлив начин на живот на земеделските стопани от Европейския съюз (ЕС); помощ в борбата с изменението на климата и устойчивото управление на природните ресурси; поддържане на селските райони и ландшафти в целия ЕС; поддържане на икономиката на селските райони чрез насърчаване създаването на работни места в селското стопанство, хранително-вкусовата промишленост и свързаните с тях сектори. Тя е обща за всички държави в ЕС и се финансира на европейско ниво от европейския бюджет. За повече подробности виж https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en

(Kopnina&Shoreman-Oiomet 2015: 5). Още по-крайно е убеждението на други антрополози. Джошуа Локиър и Джеймс Ветето смятат, че широко промотираната концепция за устойчивост в крайна сметка е утопична по своята същност – тя е добро състояние, към което трябва да се стремим, но е възможно да не съществува, освен на теория. Според тях въпреки най-добрите ни усилия, ние не знаем как точно би изглеждало устойчивото общество (Lockyer&Veteto 2013: 1). А според Кей Милтън хората нямат „естествена“ склонност да живеят устойчиво в заобикалящата ги среда (Milton 1996: 222). В своя анализ Люк Смит насочва вниманието ни към една от най-отличителните характеристики на антропологичните критики към устойчивото развитие, а именно твърдението, че проектите, насочени към него, се провалят в работата си в полза на целевите общности и вместо това се съобразяват до голяма степен с желанията и очакванията на въвлечените външни заинтересовани страни, като чуждестранни донори, НПО-та и държавата. Това според него може да бъде обяснено със специфичното внимание, което устойчивото развитие обръща на природозащитническите загрижености, което в крайна сметка води до привилегироване на „етик“ перспективите и омаловажаване на местното знание (Smyth 2011: 78).

Пост-продуктивизъм

Във връзка с горепосоченото схващане за селата като източник не само на хранителни продукти е важно да въведе друга съществена концепция за разбирането на процесите в селските райони, а именно пост-продуктивизма. Според Алмшет и др. концепцията е по-скоро идея и политическа амбиция, отколкото императив или необратима промяна на икономическите дейности в селските райони (Almstedt и др. 2014: 297). Става въпрос за дискурс, който измества разглеждането на селските райони като места предимно за производство по посока на „нова икономика“. Авторите се опитват да дадат по-ясно определение на пост-продуктивизма, като го съпоставят с продуктивизма. Докато последният се отнася до интензивно фермерство, високи количества и добиви, то пост-продуктивизмът е подход на производство, което е екологично чувствително, неосноваващо се на високи добиви, където фермерите могат да се насочат към използването на земята и ресурсите ѝ за неземеделски цели, за да допълнят доходите си. Тази промяна във фокуса е описана като пост-продуктивистки преходен период (Almstedt и др. 2014: 299). Според Василики Галани-Мутафи „селското“ вече не е равно на селско стопанство и производствени дейности, като се има предвид, че последните често се променят, изоставени или заменени от комодифициращи процеси, свързани с нови мобилни модели и възможности за предприемаческа дейност, заедно с преоценяването на ресурсите (агро-хранителни продукти, пейзажи и и културно наследство). Според нея има наличие на нови тенденции, свързани с модели на отпочиване, туризъм и комодифициращи практики, които се основават на консумация на знаци, спектакли, преживявания и информация и които водят до изживяване на „селското“ и „локаното“ (Galani-Moutafi 2013: 104).

Пост-продуктивизмът се свързва и с мултифункционалността в земеделието. Според Моника Горман Общата селскостопанска политика от 2003 г. има сериозни последици за смяната на европейския модел на развитие в земеделието в посока към устойчивост и мултифункционалност. Различните видове дейности, които характеризират мултифункционалността използват класификации като „разширяване“, „задълбочаване“ и „реорганизиране“. Чрез „задълбочаване“ земеделските домакинства добавят допълнителна стойност на продукцията си в рамките на веригите на доставка с етикети като регионално специфични, биологични, продукти с високо качество и къси вериги между производител и потребител. С „разширяване“ се има предвид увеличаване на земеделските продукти в отговор на нови пазари като екологични стоки и услуги, туризъм, продукти за отдих и различни нехранителни продукти и услуги. Реорганизирането се състои в повторно организиране чрез предприемане на работа извън фермата или чрез намаляване на разходите (Gorman 2006: 27, 32–33).

Устойчиви поминъци

Иън Скунс смята, че перспективата на поминъците е централна в дискусиите за развитието на селските райони през последните няколко десетилетия. Според него различни подходи предлагат разнообразни прозрения за сложния начин, по който препитанията в селските райони се свързват с политическите, икономическите и екологичните процеси (Scoones 2015: 1–6). В своята работа Скунс цитира тяхната най-разпространена дефиниция, която се счита и за отправна точка в развитието на подхода на устойчивите поминъци: „Поминъкът обхваща възможности, активи (включително материалните и социалните ресурси) и дейности за начините на препитание. Той е устойчив, когато може да се справи и да се възстанови от стресови ситуации и шокове, да поддържа или да увеличи своите възможности и активи, без да подкопава базата на природните ресурси“ (Conway & Chambers 1992:6, цитирани в Scoones 2015: 6).

Според Моника Горман концепцията за устойчивите поминъци възниква като аналитична структура за справяне със сложността на разбирането на препитанието на хората. Допуска се, че хората придобиват различни резултати от поминъка като: здраве, доходи, повишена сигурност, намаляване на уязвимостта чрез получаване на различни активи в преследване на различни дейности. Дейностите, които усвояват, и начина, по който инвестират повторно в изграждането на активи, е воден от техните собствени предпочитания и приоритети. Те също така са повлияни от различни уязвимости, на които са изложени, като промени в климатичните условия, пазарните условия и конфликтни ситуации. Възможностите на хората се определят и от институционалната среда, структурите и процесите, които срещат както в държавния, така и в частния сектор (Gorman 2006: 28).

По сходен начин поминъците са разгледани и от Иън Скунс, който ги определя като комплексни, многоизмерни, времево и пространствено разнообразни и социално диференцирани. Те са повлияни от множество фактори – от локални-

те условия до по-широките структурни, политически и икономически процеси. Скунс създава широк модел на анализ, състоящ се от 5 елемента, който представлява евристичен модел, отчитащ взаимодействието на различните фактори. Авторът подчертава, че той по-скоро насочва към размисъл, отколкото е описание на реалността (Scoones 2015: 34). Накратко, Скунс описва модела така: като се има предвид специфичния *контекст* (политическа среда, политики, история, агроекология и социално-икономически условия), каква комбинация от *ресурси за препитание* (различни видове „капитал“) води до способността да се следва определена комбинация от *стратегии за препитание* (интензификация / екстензификация в земеделието, диверсификация на препитанието и миграция), с какви *резултати*? Особен интерес в тази рамка представляват *институционалните процеси* (част от формалните и неформалните институции и организации), които посредничат в способността да се изпълняват такива стратегии и да се постигнат (или не) такива резултати (Scoones 1998: 3, цит. в Scoones 2015: 34). В настоящия анализ следвам тази аналитична рамка като очертавам петте елемента – контекст (състояние, тенденции); ресурси за препитание; институционални процеси и организационни структури; стратегии за препитание и резултатите от устойчивите поминъци.

Семейно земеделие

Преди да започна анализа е необходимо да въведа още една съществена дефиниция – а именно какво се има предвид под семейно земеделие. Едно от най-често цитираните определения за него е предложеното в работния документ на Организацията по прехрана и земеделие към ООН: Семейното фермерство (или семейно земеделие) е начин на организиране на селскостопанско, горско, рибно, пасторално и аквакултурно производство, което функционира и се управлява от семейство, като разчита предимно на труд в рамките на семейство, както на жените, така и на мъжете. Семейството и фермата са свързани, и развиват и съчетават икономически, екологични, репродуктивни, социални и културни функции. Икономическите функции включват производство и заетост. Екологичните функции включват обогатяване на почвата, чистота на водата, контрол на вредителите, повишаване на опрашването и на биоразнообразието. Репродуктивните и социалните функции включват грижи за децата, хранене, снабдяване с вода и енергия, образование, здравеопазване, социално осигуряване, застраховане и управление на риска. Културните функции включват предаване на идентичност, символни и религиозни ценности за ресурсите и териториите, знанието и технологиите (Crowley и др. 2017: 17).

Семейните ферми или по-конкретно техните стратегии за препитание могат да бъдат разделени по няколко показателя. Джанлука Брунори и Фабио Бартолини се опитват да очертаят променящите се форми на семейното фермерство. Те цитират класификацията на Давидова и Томпсън (2014), която определя европейските фамилни стопанства в три категории – за изхранване, полупазарни и търговски. По-нататък всяка една от тези категории може да бъде свързана с

работа на пълен работен ден или почасово и с диверсификация на дейностите и производството или не. Според авторите фермерството може да бъде съчетано с дейности и доходи извън фермата. Те отбелязват и мотиви, свързани с начина на живот и търсенето на „алтернативи“, насърчени от политиките за развитие на селските райони, които създават нови бизнес модели, базирани на диверсификацията на фермерски продукти и услуги, къси вериги на доставка, качествено развитие и свързаност с локалните територии (Brunori, Bartolini 2016: 195).

Колектив от автори, изследващи темата за семейното земеделие, също дават класификация на видовете семейни ферми, като взимат под внимание няколко показателя – труд, капитал, управление, домашна консумация и правния статут на фермите. В моето изследване релевантни са две форми на фермерство, описани от тях. Това са *семейните ферми*, в които трудът е осигурен предимно от семейството, капиталът и управлението също са от семейството, а правният статус е описан като фермерски, което в българския случай означава земеделски производител или неформален (т.е. без правна регистрация), домашната консумация е частична или пълна. При другия вид *ферма тип семеен бизнес*, трудът е смесен – семейство и наемни работници, капиталът е от семейството или семейно сдружаване, управлението е от семейството или индустриално, консумацията е в случай на излишък след продажба (Vosc и др. 2018: 44). Наред с това тези автори смятат, че рационалностите или стратегиите на семейните ферми са базирани не само на икономическото измерение, но и често се комбинират с идентичности, като тенденцията е този тип земеделие да бъде в контраст с комерсиалното или капиталистическо земеделие (Vosc и др. 2018: 44).

Отношения между половете и значението на родството

Изследвайки и анализирайки семейното фермерство е важно да обърне внимание на отношенията между половете и връзката им с него. Както пише Бетина Бок отношенията между половете се променят не само като резултат от развитието в селските райони и в селското стопанство, а и те самите са важни движещи сили на промяната. Авторката обобщава три етапа в изследването на джендър проблематиката в селските райони. Първият е свързан с признаването на важната роля на жените в развитието им като ресурс за него. При този подход фокусът е върху жените, докато мъжете не се взимат под внимание, както и властовите отношения между двата пола. През 80-те години на XX век е въведена концепцията за „джендър“ и нейното използване за реконцептуализиране на неравните отношения между половете. Учените започват да разглеждат мъжете и жените и техните отношения като социално конструирани. През този етап изследователите създават няколко класификации на жените във фермата, които илюстрират тяхното многообразие в позициите и властовите отношения. Всички те включват жените във властови позиции като оглавяващи фермата или партньори и по-традиционни позиции като съпруги и домакини. Жените вече не се описват като актьори, които просто приемат развитието, а като агенти на промяната сами по себе си (Vosc 2006: 1–5).

В тази връзка е важно да погледнем към изследванията в България. Според Милена Беновска-Събкова социализмът дава решителен модернизационен гласък по отношение статуса на жените в България, но това развитие не е безконфликтно. От една страна има наличие на икономическа самостоятелност, но от друга инерция от „традиционния“ приоритет на мъжете (Беновска-Събкова 2001: 156–157). Ана Лулева анализира връзката между работа, семейство и пол в период на преход и постсоциалистически трансформации. Според нея трудът и семейството са две основни сфери на реализация на половете и отношенията между тях и в начина на съчетаването им във всекидневието се проектират постсоциалистическите полов ред и договор(и) между половете. Лулева следва разбирането за половия ред като исторически формиран модел на властови отношения между мъжете и жените и съответстващите му определения за мъжественост и женственост. Тя смята разделението на труда по пол за една от централните теми в изследванията на половете, тъй като представите за мъжка и женска работа „правят пола“ в такава степен, в каквата и интерпретацията на биологичните различия. Тези представи могат да бъдат трайни и стереотипизирани, така че връзката пол-труд да се натурализира – видът труд да се разглежда като природно присъщ на съответния пол. Историческите корени на това разделение могат да бъдат видени в прединдустриалното (традиционно) общество, където то е силно поляризирано. В своето изследване Лулева заключава, че в периода на преход се наблюдава преоткриване на патриархалния модел, според който за жените от първостепенно значение и грижа са домът, семейният живот и майчинството (Лулева 2007: 112–145).

Според Милена Беновска-Събкова родството играе важна роля на организиращ принцип в културите на изследваните от нея страни, сред които е и България. То продължава да има възлово значение във всекидневната култура в период на политически, икономически и социални трансформации. Въпреки модернизацията на семейството ролята на родствените мрежи остава относително устойчива (Беновска-Събкова 2001: 45; 158). Радост Иванова също отчита ролята на родството като балансираща сила за оцеляване в период на преходи и криза. Тя дава пример с първите неформални сдружения, обединени преди всичко на принципа на родството в периода на връщане на земеделските земи (Иванова 1997: 125). Какви са джендър отношенията, ролята на жените и нагласите към родството и семейството предстои да видим в изследваните случаи.

Промените след 1989 г. бележат нов етап в развитието на страната ни и са определени от българската етнологка Радост Иванова като „съизмерими само с най-екстремалните периоди в нашата история“ (Иванова 1997: 5). А това води до „гърсенето на нови пътища... по които всеки трябва да върви сам, на свой собствен риск“ (пак там). За нея това са „промени не само видими, но и промени в душевността на българина, в начина на неговото мислене и на неговите действия“ (Иванова 1997: 107). В отношенията село-град в този период се развиват две противоположни тенденции. От една страна, както отбелязва

Милена Беновска-Събкова, връзката със селото не е прекъсната. Домашното производство на хранителни продукти с цел изхранване на семейството продължава да съществува и се практикува, както от хора с „градски професии“, млади семейства, така и от пенсионери (Беновска-Събкова 2001: 251–252). От друга страна, Яна Янчева, изследвайки колективизацията в българското село, заключава, че замислена като социалистическа модернизация, тя не успява да постигне всичките си цели и задачи. А това „се превръща в причина за обезлюдяване на селата“ (Янчева 2015: 474). Радост Иванова също отчита, че миграционното движение към градовете се засилва след колективизацията и особено след окрупняването на ТКЗС-тата и образуването на АПК (Иванова 1997: 121). Друга българска етнологка – Надя Велчева, също отчита процесите на активна миграция от селото към града и смята, че вследствие на тях селото се превръща в периферия на по-съществените процеси в града (Велчева 2009: 178). Тя отбелязва, че са „разрушени старите поминъчни структури на селския бит, без да бъдат изградени нови, които да са перспектива за останалото по селата население“ (Велчева 2009: 188–189). Изследването на Соня Средкова в Пиринския край показва, че поминъчната картина през периода на постсоциализма е значително променена на фона на планово изгражданата поминъчна структура при социализма (Средкова 2017: 215).

Според Кристиан Джордано и Добринка Костова след промените през 1989 г. и връщането на земите вече са създадени „погражданени слоеве с елементи на градска култура, които днес не притежават нито способности, нито аспирации да работят в новото приватизирано селско стопанство“ (Джордано; Костова 1997: 139). Това се потвърждава и от думите на една от моите респондентки, която размишлява в същата посока: *Ние селяно-гражданите, нито сме селяни, нито сме граждани, не е ясно какво сме. Какво сме?* Джордано и Костова смятат, че промените след 1989 г. водят и до създаването на нов икономически елит на село – „арендаторите“, които се характеризират с „агресивна, често безскрупулна и ориентирана единствено към печалба „стопанска етика“. А тя от своя страна се проявява и в специфичното им отношение към природата, характеризиращо се с „произволната употреба на пестициди, несъобразяване с изискванията на почвата, хищната експлоатация на земята и т.н.“ (Джордано, Костова 1997: 140–141).

Барбара Селариус подчертава, че след падането на Желязната завеса управлението на околната среда в бившите вече социалистически страни получава значително внимание. Тя отбелязва също, че биоразнообразието и запазването на природата като глобални приоритети навлизат в България чрез проекти, подкрепени от Запада (Cellarius 2004: 3). В този период българското общество излиза от налаганата през социалистическия период затвореност. Отварянето на границите води до свобода на движението на хора и идеи и по този начин проблемите на околната среда придобиват значение и у нас. Достъпът до информация от целия свят спомага за навлизането на нови идеи, проектни финансираия и форми на гражданска активност.

Основните агенти, чрез които глобалните идеи на природозащита навлизат в България, са неправителствените организации. За важността на ролята на НПО-та говори и обобщението на социоложката Светла Стоева относно био-земеделието – то навлиза в страната под формата на различни проекти, изпълнявани от два типа актьори – местни организации и чуждестранни донори съвместно с финансираните от тях местни организации (Стоева 2016: 34). Моето изследване също стига до подобни заключения. Сред активните организации на национално ниво, свързани с изследваните от мен случаи, се открояват Българското дружество за защита на птиците, Зелени Балкани, Българска фондация Биоразнообразие, Фондация за биологично земеделие БИОСЕЛЕНА и др. А сред чуждестранните донори са Глобалния екологичен фонд към Програмата за развитие на ООН, Холандската национална лотария, Българо-швейцарската програма за сътрудничество и др.

През последните години важно значение придобиват и конкретни проекти, които се стремят да съчетаят опазването на природата с изграждането на устойчиви поминъци в селските райони. Това са проект „Новото тракийско злато“, който цели „развитието на устойчиви инициативи, които насърчават предприемачеството и съчетават биоземеделие, опазване на природата и развитие на екотуризма“, и проект „За Балкана и хората“, който подпомага „местните общности да подобрят жизнения си стандарт, опазвайки природата по устойчив начин“ и насърчава „развитието на местния семеен бизнес, щадящ опазването на биоразнообразието“, според заявеното от авторите му. Подобни са стремежите и на международното движение Slow Food, което подкрепя опазването на биоразнообразието чрез т. нар. Президиуми. Това са малки проекти, които декларират, че защитават традиционни продукти и методи на производство, селски пейзажи и екосистеми, всички застрашени от изчезване, а също така и местни породи и растителни видове.

Наред с гореизброените организации и проекти, носители на глобалните идеи за природозащита са и конкретни хора, които мигрират от града в селските райони в търсене на по-добро здраве, „чиста храна“, „по-чист живот“ и „живот в близост до природата“, като развиват различни стратегии за препитание, свързани с отглеждане и производство на храни. Всички те могат да бъдат отнесени към движението „обратно към земята“, което се заражда от възобновения интерес към ценностите на селото (Brunori, Bartolini 2016: 195). Техните стратегии на препитание биват повлияни и от набиращите все по-голяма популярност тенденции на релокализиране на храната, къси вериги на доставка и свързаните с тях алтернативни хранителни движения и начини на производство, щадящи природата като биологично и биодинамично земеделие и пермакултура⁹.

В допълнение на тези процеси и тенденции в периода 2000–2007 г. в страната започват да работят различни програми, насочени към интегриране на по-

⁹ Повече подробности за тях виж Станчева 2017, Stancheva 2018.

литиките на ЕС и имащи за цел запознаването на земеделските производители с политиката за развитие на селските райони; изграждането на капацитет за устойчиво управление на земята и насърчаването на дейности, които ангажират местните общности при решаването на глобални проблеми на околната среда. Допълнителен стимул за развитието на поминъци, основани на идеята за устойчиво използване на природните ресурси, оказват и Общата селскостопанска политика на ЕС и по-специално Програмата за развитие на селските райони.

Ресурси за препитание

Запазената природа и биоразнообразието¹⁰ се оказват водещи ресурси за националните и международни НПО-та, които се опитват да популяризират и въведат своите разбирания за регионално устойчиво развитие и цялостни концепции при изграждането и развитието на поминъци, основани на устойчивото използване на природните ресурси. Такива са случаите с проектите, които оценяват наличните локални ресурси по нов начин и предлагат на местните жители модели на поминъци, които са в унисон с глобалните тенденции на природозащита и устойчиво развитие. Една от респондентките ми, координатор на проект, споделя че природните дадености са първостепенни при създаването на идейната им концепция. Така *запазената чиста и непокътната дива природа*, определена като *зеленото злато на Родопите*, е основа за развитието на дейности като биоземеделие и екотуризм и тяхното съчетаване. Това преимущество е оценено от НПО-тата и според техните виждания може да бъде използвано за изграждане на алтернативна на досега съществуващата икономика в Източните Родопи. Опазването на биоразнообразието е водещо за световната организация Slow Food, съчетано с опазването на културното многообразие под формата на знание за определени традиционни методи на отглеждане и производство на хранителни продукти. Голяма част от производителите осъзнават ясно връзката между екологично чистото производство и опазването на природата. Повечето респонденти изразяват едно ново, различно отношение към природата, като заявяват, че я зачитат, пазят и се съобразяват със законите ѝ, което показва, че споделят „зелени ценности“ (Pepper 1996).

Не по-малко важен ресурс е достъпът до обработваеми земи. Те могат бъдат наследствени или закупени на относително ниски цени, поради обезлюдяването на селата. Климатът на страната също благоприятства за развитието на земеделие, тъй като в някои райони могат да се сеят пролетни и есенни култури.

Важен ресурс за малките семейни стопанства е достъпът до пазари. Това са фермерските пазари в големите градове на страната, които са специализирани

¹⁰ България се нарежда сред страните с най-голямо биологично разнообразие в Европа (Cellarius 2004:5).

за чисти храни и целят прескачане на „спекулативната мрежа от прекупвачи“ и поощряване „директно родни производители“¹¹.

Финансовите ресурси са основополагащи за стартирането на бизнес инициативи. При очертаването на контекста бяха посочени някои от възможностите за финансиране от европейски програми и международни фондове. Наред с тях, сред изследваните случаи се откроява и финансиране с лични средства, спестявания, заеми от банкови институции, кредитни кооперации или от други бизнеси.

Сред важните ресурси за изграждането на икономически успешни и устойчиви във времето препитания е наличието на човешки капитал. Оказва се, че сред изследваните от мен случаи, той е осигурен предимно от семейството, но не като целенасочена стратегия, а по-скоро заради липса на избор. Семейството се оказва важно и във връзка с осъществяването на морална подкрепа за индивида. Според една от респондентките ми, за да се развие даден бизнес, трябва да е въввлечено цялото семейство. Въпреки че според данните малките семейни ферми представляват 97% от всички ферми в ЕС (van der Ploeg 2018: 23), в България този тип фермерство не се възприема, както от самите земеделци, така и от институциите като съществен фактор, който би спомогнал за устойчивото развитие на селските райони. Поради тази причина не се популяризира и като целенасочена стратегия.

Институционални процеси и организационни структури

Важна роля в посредничеството за развитието и постигането на успешни бизнес стратегии и модели имат държавните институции и държавата, които прилагат европейските изисквания за производство и продажба на храни и разпределят субсидирането. Изследването ми показва, че държавните институции не създават подходяща среда за развитието на малък и среден бизнес, а според една от респондентките ми, координатор на Slow Food за България, оцеляват само *най-мотивираните*. Това се потвърждава и от думите на друг респондент животновъд и производител на млечни продукти – *разходите сме ги свели до минимум, гледаме да оцеляваме като всички други... Тука са мъчим да съществуваме и да не си даваме млякото на безценица*.

Голяма част от респондентите говорят за „държавата“ и за това, че тя не помага за развитието на малките производители, за бюрокрацията и прекалено големите изисквания към тях: *държавата не се интересува, на тях не им трябва производители, на тях им трябва консуматори, на европейците също; те те задушават, те не ти дават въздух да дишаш... Те вместо да гледат нагоре, те гледат надолу във нас... че те като ти дадат свободата да направиш нещо, ти като почнеш да печелиш повече, ти влагаши в държа-*

¹¹ Виж <http://www.hrankoop.com/hrankoop/sofia/>

вата; нашата държава е, не е благосклонна, т.е. тя не създава условията тези хора да стартират малък бизнес... изобщо малките хора на село не съществуват за нашата държава. Друга респондентка смята, че селското стопанство и хората са оставени на произвола, за разлика от времето на държавния социализъм, когато е имало планово стопанство, днес всеки сам се спасява.

Наред с това, производители, занимаващи се с биоземеделие, очертават и други проблеми като неравномерното разпределение на субсидиите, отново въпрос на държавна политика. Подпомагането към тях те определят като *символично* и смятат, че субсидиите за биологично производство са били пренасочени към големите зърнопроизводители, тъй като те разполагали с лоби, големи ресурси и средства. Друг респондент, който е един от първите сертифицирани биопроизводители в страната и пряк участник в процесите за налагането му, смята, че *държавата е с голямо задължение към биоземеделieto*, тъй като разработеният план за неговото развитие не се е реализирал. Трети респонденти земеделци също смятат, че *колкото си по-голям, толкова повече пари получаваш от държавата*. На преден план излиза и проблемът за трудното сдружаване на малките производители. Отзвук от обявената 2014 като Година на семейното фермерство¹² е създаването на Национално сдружение на малките семейни ферми и преработватели (НСМСФП), което е стъпка към защита на техните интереси. Към настоящия момент обаче то не е активно.

Проблемите вследствие на държавните политики са специфични за всеки един от изследваните случаи и в настоящото изложение не бих могла да засегна всички¹³. Конкретен пример, обаче бих могла да дам с Наредба 26, която се отнася за специфичните изисквания за директни доставки на малки количества суровини и храни от животински произход. В първоначалния вариант наредбата е критикувана заради прекалено високите изисквания за регистрация към производителите на млечни продукти, които според тях са приложими за големите мандри и производства. Вследствие на дискусии наредбата е преработена, така че да посреща нуждите на малките производители и да облекчи тяхната регистрация. В този случай в разрешаването на проблемите, произлезли от държавните политики, активна роля отново имат НПО-тата. Съществен принос за регистрирането по наредбата има и проектът „За Балкана и хората“, който подпомага фермерите не само финансово, но и документално да отговорят на изискванията. Подобен е случаят и с производителите на т.нар. занаятчийски

¹² Годината е обявена от ООН с цел да подчертае ролята и потенциала на семейните фермери. За повече подробности виж <https://fermer.bg/novini/oon-obyavi-2014-ta-za-mezhdunarodnagodina-na-semeynoto-fermerstvo>

¹³ Повече за прилагането на аграрната политика на ЕС в България и проблемите, които произлизат от това виж в сборника „Агрокултурни трансформации в условията на европеизация и глобализация“ (2018).

храни, които представляват микропредприятия¹⁴. И при тях регистрацията на малък цех за производство на сладка, например изисква големи инвестиции и при малък обем производство се оказва нерентабилна¹⁵.

Освен държавните политики и активността на НПО-та, роля в развитието на микропроизводствата и семейните стопанства имат и неформалните хранителни кооперативи, които са отговор на търсенето от активни граждани на чиста храна. Те се официализират чрез първите фермерски пазари, които целят да срещнат все повече потребители с малките производители директно.

Стратегии за препитание

Както бе посочено по-горе семейните ферми могат да бъдат класифицирани в три категории, като изследваните от мен случаи могат да бъдат причислени към две от тях – полупазарни и търговски. Изследването ми показва, че земеделски стопанства, които могат да бъдат определени като търговски, са биосертифицирани и разчитат на европейско субсидиране. За тях сертификатът е гаранция за качество и произход на продукцията пред клиентите им и начин да докажат, че наистина произвеждат чиста храна. Тези производители отчитат, че доверието в днешното общество е ниско и според едни от тях това е *единственият начин нашите клиенти да са сигурни, че това, което ние казваме, е точно така* и определят получаването на сертификат като *минаване през иглени уши*. За други доверието на клиентите им е важен фактор, но отчитат, че е невъзможно да се срещнат с всички тях, за да го изградят директно. Те искат да разширяват дейността на фермата, да се развиват и смятат, че сертификатът е необходим за създаването на разпознаваем бранд.

Сертификатът е задължително условие за продажба на продуктите в големите вериги магазини и за износ. Някои от производителите имат такива търговски намерения. При тях фермерските пазари и хранителните кооперативи не са единствени канали за реализиране на биопродукцията. Биосертификатът дава възможности за допълнително субсидиране, а това се оказва още един стимул пред търговски ориентираните ферми. Въпреки че този мотив бе открит само от една производителка, той със сигурност стои и пред останалите. Тези ферми не разчитат изцяло на труд в кръга на семейството и имат постоянни и

¹⁴ В Закона за малките и средни предприятия микропредприятия са тези, които имат среднописъчен брой на персонала по-малък от 10 души и годишен оборот, който не превишава 3 900 000 лв., и/или стойност на активите, която не превишава 3 900 000 лв.

¹⁵ Повече за проблема с липсата на гъвкавост при прилагането на националното и европейското законодателство може да прочетем в интервюто на Гергана Кабаиванова, която е създател на първия фермерски пазар у нас в Пловдив и на фондация LocalFood.bg, занимаваща се конкретно с проблемите и предизвикателствата пред развитието на малките производители в България. Виж https://www.capital.bg/biznes/kompanii/2017/10/08/3055844_platforma_svrzva_mikroproizvoditeli_i_turgovci_na/

сезонни работници. Две от тях са успели да превърнат тази дейност в основно занимание за семейната двойка и са икономически устойчиви. Две от фермите финансират земеделските си начинания със средства от други бизнеси. За трета производителка избраната стратегия е да продава продуктите си на цени близки до тези на конвенционалните, защото добре разбира, че финансовите средства са от съществено значение при закупуването на храни. Този избор прави оцеляването на фермата трудно, макар да получава субсидии.

Полупазарните стопанства също са избрали земеделие, щадящо природата, но са решили да не разчитат на европейски субсидии и се опитват да бъдат икономически устойчиви със собствени сили и без външни стимули. За тях сертифицирането не е гаранция за качество, а дори напротив: *биосертифициран не означава чиста храна... в биопроизводството те задължават да ползваш едни био в кавички препарати.* За тези производители такива изисквания, както и ползването на определени семена от определени фирми, представлява *слагане на някакви рамки* и поемане на задължения, които те не приемат. Подобни са възгледите и на друг производител, а според една от респондентките ми, биоземеделието се е превърнало в много популярно, а това автоматично означавало наличието на корупция в него – *няма нещо, което да не е опорочено в тая държава.* Друга производителка споделя, че хората са луднали по тая тема, ама от селското производство по-убаво нема... *Тука като го насадиш май месец, чак септември, края на септември го земеш. Ония сичките реколти ги вземаха за 2 месеца. Наръгаха го сос тор и сетне лудето луди пари за глупости дава.*

Тези производители заявяват, че застават с *името и съвестта си* пред потребителите на тяхната продукция, а гаранцията за качество са самите те или децата им, които консумират същите продукти. Други стопани споделят, че за техните клиенти най-важното е храната да е здравословна и прясна, а не да има сертификат и поради тези причини те не виждат смисъл да имат такъв.

Изследваните от мен полупазарни стопанства са с малки производства, в повечето случаи отглеждат храна за себе си и семействата си, а остатъка продават на фермерските пазари или под формата на „кошници“¹⁶. За едни от тях земеделието е *просто помощ* към бюджета, тъй като членовете на семействата имат друга основна работа. Подобен е случаят със смилянския фасул – продажбата му не е основен доход за семействата и осигурява допълнителни средства към бюджета им. Поради специфичните климатични условия и малките площи отглеждането му е рискова дейност, а количествата са недостатъчни, за да осигурят финансова сигурност за семействата за цялата година.

Едно от семействата, състоящо се от семейна двойка, обработва 4 дка земя, само с помощта на доброволци. Те са регистрирани земеделски производители,

¹⁶ Производителите предлагат кошници чрез имейл листа или на сайта на фермата си директно на потребителите. Те са с фиксирана цена и съдържат сезонна продукция, която е произведена във фермата за конкретната седмица.

но не се определят като ферма, а като зеленчукова градина. Вярват че могат да станат икономически устойчиви, но това е продължителен процес. Опитват се да бъдат такива като съчетават възможно най-добре работа и начин на живот. Според тях е важно човек да си произвежда сам храната, защото това е процес, който те доближава до природата. Не разчитат на субсидии и на този етап не искат да кандидатстват по европейски програми, защото при тях *се залага на растеж*, а те не могат да си позволят да разширят дейността, защото са само двамата. Биха искали да наемат човек, но нямат финансова възможност и избор на кадри. Успяват да си покриват месечните разходи, но не успяват да спестяват. През зимните месеци, когато няма производство и съответно приходи от него, мъжът се занимава с преводаческа дейност.

Изследването ми показва и други случаи, в които осигуряването на доход само от земеделие е труднопостожимо. Подобна е ситуацията с друг предприемач, който признава, че не е официално регистриран земеделски производител. Той не може да си позволи да плаща задължителните осигуровки, които се изискват при такава регистрация, тъй като в зимните месеци няма производство и съответно приходи, с които да ги покрива. Трети – отново семейна двойка, споделят, че щом до момента не са успели да станат икономически устойчиви, вероятно и в бъдеще няма успеят да го постигнат. Те са се преместили от града на село в търсене на по-спокоен и здравословен начин на живот. В началото са произвеждали храна само за семейството, но впоследствие са започнали да предлагат излишъка на пазара. Жената се занимава с градината, докато мъжът има основна работа. Петя определя селекцията на семена от „стари български сортове“¹⁷ – дейност, с която са известни, като „тяхното нещо“. Тя, обаче е доста трудоемка и изисква време. Фермата предлага на пазара и екзотични култури като зеленчуков физалис, мелотрия, момордика и др., с които голяма част от потребителите не са запознати, което представлява още един фактор за трудното постигане на устойчивост. Петя споделя, че тяхната мечта е градината им да се превърне в образователен център за деца, където нагледно могат да видят къде и как се отглежда храната.

Как стои въпросът с животновъдните стопанства? Те могат да бъдат определени като икономически по-устойчиви и като търговски фамилни ферми. Повечето вземат субсидии и отглеждат предимно овце или кози, като произвеждат чиста храна и натурални продукти. Под „натурални“ едни имат предвид такива, произведени от мляко, от което не е взета маслеността и не са добавени вредни вещества, според други *да произведеш натурален продукт е форма на живот*, те са *наистина по-трудни за производство*. Този производител обобщава своята философия на производство: *Държиме на много качествените продукти. Бутикови продукти. Дет се вика – на ръка правиме всичко.*

¹⁷ Такива сортове се предават от поколение на поколение, не са генно модифицирани, не са обработвани с химикали и са по-устойчиви за местните климатични условия. Според семейството производителите по този начин се запазва видовото разнообразие и този тип семена създават по-здрави растения.

*Запазваме местен бит, традиция. Те са много неща. И е много трудно. А „чиста храна“ за трети е храната без или само с естествени консерванти, без подобрители и оцветители. Друго важно условие е животните да са пасищни и да се употребяват колкото може по-малко лекарства. За едни мотивацията за започване на подобно начинание са възможностите за субсидиране и финансиране от международни фондове, за други това е осъществяване на *детска мечта*, трети решават да започнат нещо *свое* на село, след години работа в чужбина и в градовете. Едни от производителите са доволни от продажбата на мляко на големи мандри, други са решили да го преработват сами и да произвеждат свои млечни продукти. Всички споделят обаче, че животновъдството е труден отрасъл, трудно намират работна ръка, а почивен ден няма.*

Едно от животновъдните стопанства не се възползва от възможността за получаване на субсидии и ги определя като *патерица*. Според тях *за да намери човек пътя към истинския селски живот и да се издържа от него, трябва да остане без пари*. За това семейство производители истинската устойчивост – икономическа и екологична, е да имаш холистичен поглед и да не се специализираш в отглеждането или производството само на едно нещо, а да отглеждаш много животни и задължително да имаш градина, от която да се изхранваш, независимо какво продаваш на пазара. Според тях знанието как да живеем в ритъма на природата се е изгубило за последните 200 години, докато преди това *хората са живели по един и същи начин – устойчив*. Те считат, че животът на техните предци може да бъде взет за пример: *аз просто не мога да си го представя някак си, щом баба ми е могла да живее по този начин. Да оцелее и да създаде потомство, имала е 5 деца. Защо и ние да не можем? А ние имаме много повече възможности, разбирате ли*. Кирил и Гергана живеят в наследствената къща на мъжа и в началото намерението им е било да произведат чиста храна за себе си. Впоследствие са решили да развият стопанство и да предлагат продукти на пазара. Роднините им – майките и братята и сестрите им също участват в начинанието и имат само един наемен работник, приятел от детството на мъжа. Те твърдят, че не подхождат комерсиално към производството си и са още в самото *начало ... и трябва години труд*. Вероятно този начин на работа е в следствие на това, че търсенето на промяна е тръгнало *от болката, от болестта* и това ги е накарало да трансформират начина си на мислене. Семейството споделя, че първо трябва да промениш съзнанието си и след това да правиш опити да се *върнеш към природата*.

Както бе споменато по-горе, регистрацията по Наредба 26 се оказва сериозен проблем пред някои производители. За едно от стопанствата това е една от причините да прекратят дейността си. Думите на неговата собственичка са показателни за мащаба на тяхното производство: *Ами не мисля, че трябва да ме сравняват – малка ферма с голяма мандра. Аз ще имам 150 литра мляко – 200 литра мляко на ден... а те ще ме сравняват с мандра, дето има по пет тона минимум на ден...* Според нея, ако се разшири фермата, качеството ще се загуби. Разрастването на животновъдните ферми е проблем и заради липсата на

човешки ресурс в този отрасъл. Заедно със съпруга ѝ са решили, че ще разширяват производството до етап, в който да могат да се справят сами без наемни работници. Друг основен проблем, който очертава Ваня, е, че с регистрирането по Наредбата техните продукти ще изгубят своята уникалност и качество: *там и закваски и всичко им е като големите ферми, като големите мандри – ми аз не искам да се приравнявам на това ниво. Не мога, разбираш ли? На мен душа не ми го дава да се приравня на това ниво. Това е положението. Това, това ми е проблема.*

Поради същите причини Президиум зелено сирене от Черни Вит на Slow Food не може да се развие и да получи официална регистрация. Направата на сиренето е изцяло в домашни условия и в това се състои неговата уникалност. Семейството, което поддържа традицията на производството му, споделя, че е имало намерение да изнесе направата му в обикновена мандра, но така цялата идея на домашното производство би се променила.

Описаните до тук стопанства се вписват в тенденцията да бъдат в контраст с търговското и капиталистическо земеделие и това определено е част от отличителните им характеристики. Те са малки семейни ферми, които държат на качеството пред количеството, трудът е предимно ръчен, а продукцията не е с анонимен произход. Повечето ферми са отворени за посещения и всеки потребител може да се запознае лично с философията им и методите на отглеждане и производство¹⁸.

Говорейки за тези тенденции, стигам и до къщите за гости, всяка със своя отличителна характеристика. Четири от изследваните къщи за гости са успели да превърнат туризма в основна дейност. Една от тях съчетава къщата с биоземеделие и по-конкретно с производство на лимец, което се превръща в част от пазарната им стратегия. Всъщност земеделието е първата дейност, с която се е захванал собственикът от преди двадесет години, а къщата разработва заедно със семейството си – съпругата и дъщеря си, от осем-девет години. Концепцията им е да предлагат предимно домашна храна и чрез къщата за гости да реализират продукцията си – *затваряш едно малко стопанство с качествена храна и услуга. Няма толкова екстри като хотелите, ама ти като искаш екстри ша отидеш в еди кой си хотел, няма да ходиш в такава къща. Пък и в края на краищата нашата концепция е човек като дойде да се почувства, че е на село.* Наред с това предлагат и обиколки на различни природни и археологически забележителности, на които *Източните Родопи са толкова богати на толкова различни неща, които нямат нищо общо с останалата част на държава.* Според Петър тази дейност има бъдеще и следващите 10–15 години ще са годините на *нетрадиционния туризъм, защото традиционния сме го*

¹⁸ За трансформативното въздействие на тези тенденции върху земеделските стопани виж отново статиите в сборника „Агрокултурни трансформации в условията на европеизация и глобализация“ (2018).

виждали вече по морето... от тука нататък хората започнаха да търсят нещо по-различно.

Втора къща за гости отново в Източните Родопи залага на друга стратегия. Тя се намира в населено място в близост до Перперикон – най-популярната туристическа забележителност в района и съчетават къщата за гости с ресторант, отворен за индивидуални туристи и организирани туристически групи. Ресторантьорската дейност е започнала преди откриването на къщата за гости. Това, което ги прави разпознаваеми, е предлагането на пъстърва на керемида, приготвена на пещ. Собствениците са имали спестявания и са взели заеми, за да успеят да реновират родната къща на жената. В семейния бизнес се включват и децата.

Третата къща за гости съчетава няколко неща и е успяла да се превърне в много успешен и популярен туристически продукт. Собственичката ѝ – Диана решила да се занимава с туризъм случайно и по стечение на различни обстоятелства. Важно е да се отбележи, че преди това е имала друг бизнес, което ме кара да заключа, че предприемаческите ѝ умения са били налични и с новия бизнес е успяла да ги доразвие. Къщата за гости е семейно начинание, осъществяващо се от нея и съпруга ѝ, с когото работят в екип и си помагат. Диана споделя, че са започнали с една стая, но отбелязва, че са успели, защото са *попаднали на точните водачи в началото*. Къщата на Диана е сертифицирана като „Зелена къща“ и е част от мрежата на Slow Food с президиум¹⁹ „Нафпавок“²⁰. Сертификатите, чиито изисквания тя определя като „малък бизнес план“, са ѝ помогнали много в *развитието на селския туризъм*.

Стратегията на Диана е да предлага комплект услуги и да продава *емоция*. В къщата ѝ има *музейче*, където гостите могат да облекат традиционни български носии или да научат занаяти. Специална програма представя местните обичаи и така гостите се пренасят в *детството*, като си припомнят *в миналото какво е било*. Местни колоритни баби са част от програмата, но те не само показват обичаи, а имат специална роля – да бъдат *аниматорки* на гостите – да пеят песни, да разказват забавни истории и да вдигат наздравници. Цялата тази програма отразява нейното мислене и стратегията за предлагане на туристическа услуга – *на госта не му нужно да му дадеш ключа и леглото, той иска друго нещо, не само легло. Няма да спиш пък денонощно. Идеята е да имаш забавления, да направих нещо различно. Леглова база има много в околията. Другото липсва. Ние залагаме повече на емоциите, на представлението*. Наред с това ястията, които Диана предлага, ясно изразяват философията на Slow

¹⁹ Президиумите са малки проекти на Международната фондация за биоразнообразие на Slow Food, които целят да защитят традиционни продукти и методи на производство, екосистеми и селски пейзажи, всички изложени на риск от изчезване. Обикновено фондацията подпомага местните производители чрез популяризаторска дейност и възможност да представят продуктите си на провеждания на всеки две години форум Terra madre salone del gusto в Торино.

²⁰ Местен сурово-сушен колбас, приготвен от най-добрите части на прасето, чиято направа е дълъг и сложен процес.

Food – те са местни, направени от домашни продукти от нейния двор или този на съседите и приготвени бавно.

Всички туристи асоциират селото не само с нафпавока, но и с нейната личност. Споделеното от нея ме кара да заключа, че тя е движещата сила в това начинание, но не би успяла, ако няма подкрепата на семейството си. Опитът, придобит с годините, я кара да обобщи, че за едно успешното начинание не е важна къщата, а личността, която стои зад нея. Затова споделя, че казва на всички: *вие 100% може да ми копирате къщата, мене не можете да копирате*. В тази връзка тя не се притеснява да изпраща туристи в другите къщи за гости в селото и смята, че е нормално хората да работят в екип. С работа при нея са ангажирани етърва ѝ и две местни възрастни жени. Диана разчита и на по-широк кръг от хора, когато има нужда. На въпроса ми дали е доволна от печалбата, тя отговаря така: *Я викам нема да забогатееш, ама нема да умреш и от глад. Добре е, хубаво е*. Децата ѝ работят друго, но когато могат, помагат. Диана не знае дали децата ще продължат бизнеса, защото е още рано да прогнозира.

Последната къща за гости, която всъщност е комплекс от три къщи, се опитва да спечели своите клиенти с автентичното възстановяване на сградите – *идеята е да се запази... Това е богатство българско с начина на строеж, с материалите, архитектурата, всичкото...* Собствениците ѝ са работили дълги години в чужбина и са решили, че ще се занимават с такава дейност след като били на почивка в Испания в подобни къщи, които били съхранени външно от може би XV век. От споделеното от Силвия разбирам, че техните услуги са насочени предимно към хора от чужбина и най-вече българи и потомци на българи, които живеят извън страната. *Такива места ни липсват на такива като нас, които сме живели много дълго в чужбина... Хем българско, хем пък със всички удобства. Хем типично – да видиш, да почувстваш българското, хем тихо, хем чисто, но пък и да си има всичките неща, с които си си свикнал – да не е тоалетната на двора, отоплението да си е отопление*. Във философията им е да не търсят *бърза печалба*, като осъзнават че инвестицията, която са направили ще се върне много бавно.

В началото са започнали с една къща, която са възстановили почти от основите – запазени били само комините, които били част от стените. След това решили да разширят бизнеса и да възстановят още две къщи за гости, като съдружници им станали техен приятел и сестрата на Силвия. Това начинание финансират по програма САПАРД, като къщите са завършени през 2008 г. когато започва световната финансова криза и както се изразява Силвия са *имали ужасно лош късмет*. Все пак успели да запазят бизнеса си, благодарение на съдружниците си и спестяванията си. Към днешна дата къщите им са заети целогодишно, като различните сезони имат различен интензитет на групи и клиенти. Силвия определя бизнеса като *семејно начинание*, което обаче *не е само със семейни сили... излезеш ли от една малка къща за гости е изключено да го правиш само със собствени сили*. Имат наети пет човека на трудов договор и още две-три жени, които са на повикване. Един от синовете им работи за се-

мейния бизнес, но и при тях е все още рано да кажат дали той ще бъде наследен и продължен от децата им.

Останалите две къщи за гости не са успели да превърнат туризма в основна дейност. При едната това е допълнителна дейност и доход към основната им дейност – животновъдство – *ние още като ги правихме къщите, никога не сме го слагали на първо място, че с това ще са издържани. Ние го искаме някак си между другото, щото някак си се съчетават нещата – животните, сиренце, домашни такива продукти...* Собствениците са решили да стартират това начинание, първо подтикнати от интереса на туристите към място, където да могат да пренощуват в селото. И второ, заради конкретни възможности, свързани с финансирането – подпомагане от проекта Новото тракийско злато и кандидатстване по мярка 311 „Разнообразяване към неземеделски дейности“.

При втората къща за гости нещата са малко по-различни. Както споделя собственичката ѝ, семейството се е опитало да я превърне в икономически устойчива дейност, но за десет години са разбрали *какво е да си собственик на къща за гости на село, как се оцелява и как не се оцелява на село*. Със съпруга ѝ не са теглили заеми и са успели да финансират реновирането на къщата сами чрез собствени инвестиции – *80% от работата в къщата е свършена с нашите две ръце*. Идеята за започване на такава дейност е дошла вследствие на обучение, организирано от местно НПО, а Красимира е възприела думите на обучителката като своя философия: *Не се хвърляйте в големи проекти, правете като лястовиците сламка по сламка, стая по стая*. Затова тя не гледа на къщата като *голямото портмоне, а по-скоро да се работи върху нея, да се изгражда, тя да е много интересна и приятна за гостите, да е уютна, затова всичко е от къщата за къщата*. Все пак очакват, *каквото е инвестирано, да има някаква възвръщаемост, за да има смисъл*. Красимира съчетава управлението на къщата и обслужването на клиентите с друга работа, която тя определя като второстепенна. Съпругът ѝ е пенсионер и се занимава с дърворезба, което се вижда в интериора на механата, която е на разположение само на гостите на къщата. Така трудът се осигурява само от семейството и на този етап къщата може да издържа само един човек.

Една от респондентките ми споделя, че *нико една къща за гости няма бърза възвръщаемост на инвестицията и клиенти, които да спечели веднага*, което ме кара да заключа, че този тип бизнес може да бъде определен като „бавен“²¹, тъй като е необходимо да мине време, за да могат тези начинания да бъдат определени като устойчиви във времето, икономически устойчиви и успешни, защото *така наречения устойчив начин на развитие е много по-бавен*.

Изследването ми показва, че за да се постигне икономическа устойчивост, трябва да се направи голяма инвестиция в началото. Предприемачите трябва да

²¹ Препратката е към движението Slow movement, което в превод означава бавно движение, чиято цел е да даде отговори как да забавим темпото и да живеем бавен живот, без стрес. За повече подробности виж <https://www.slowmovement.com/>

притежават търпение и финанси за издръжка, докато развият начинанието си в печеливш бизнес, да инвестират в изграждането му стъпка по стъпка, което изисква допълнителна работа или източници на доходи или да разчитат изцяло на европейско финансиране, което само по себе си не е гаранция за успех. Според друга респондентка устойчив туризъм може да бъде постигнат чрез работата в екип – *не да имаш само една къща за гости и ти да гледаш да произвеждаш всичко и да не даваш на другите да дишат, а да включваш хората, които са около тебе*. В своето изследване Соня Средкова разглежда туризма като форма на поминък, който обаче не решава икономическите проблеми на селищно и общинско ниво и не води до чувствително понижаване на безработицата, но ги смекчава (Средкова 2017: 219).

Стартирането на фамилни търговски ферми и формирането на полупазарни стопанства не е целенасочена стратегия от страна на производителите, а по-скоро става поради липса на избор и човешки ресурс в селските райони. Само един от респондентите смята, че семейният бизнес може да се превърне в *гръбнака на българската икономиката*. Повечето интервюирани предприемачи очертават като основен проблем за развитието на техните инициативи липсата на работна ръка. Предпочитанието към членовете на семейството, които да извършват различни работни дейности е и поради липса на доверие към външни лица, специфика на труда или невъзможност за осигуряване на постоянна заетост. Семейството се оказва познат ресурс, като в повечето случаи в основата на управлението и извършването на работната дейност е семейната двойка, а в други и родителите им или порасналите им деца. Въпросите, свързани с работната ръка, са взаимнообвързани. От една страна тези бизнеси са малки и не могат да осигурят постоянна заетост на хората в селските райони. От друга страна, тези които могат да си го позволят, срещат трудности с намирането на човешки ресурс.

При разгледаните от мен случаи може да се говори за взаимно допълване на дейностите на мъжа и жената, а при някои жените са водещи в предприемаческата дейност. Повечето респонденти споделят, че няма стриктно разпределение на задълженията, но при някои все пак се очертава наличие на мъжка и женска работа. При мандрите, например мъжете се занимават с животните, докато жените приготвят млечните продуктите. Къщите за гости се управляват и обслужват почти изцяло от жените. Това ме кара да заключа, че жените определено не са „невидими“ (O’Hara 1998), а имат водеща роля в стопанствата или най-малкото са равнопоставени на мъжете в този вид дейност.

Заключение. Какви са резултатите и до колко устойчиви са тези стратегии за препитание?

Изследването ми показва, че сред производителите има степен на осъзнатост за глобалните идеи на природозащита, но водещо за тях е търсенето на

по-добър и здравословен начин на живот. Цялостни концепции за устойчиво развитие и изграждане на поминъци, шадящи природата, присъстват главно в „говоренето“ и концепциите на НПО-тата и проектите. Те, както бе посочено в началото, са главните носители на природозащитни идеи. Думите и практиките на стопаните демонстрират установяването на дълготрайни интереси в екологичната грижа за земята.

По мои наблюдения не всички начинания успяват да се превърнат в устойчив бизнес. Те зависят от множество фактори, като важно значение имат предприемаческите качества на конкретния индивид и избраната стратегия за развитие. В някои от случаите малките мащаби на производство не позволяват земеделието да се превърне в основен поминък и така то осигурява само допълнителни доходи за семействата. В други то показва своята мултифункционалност чрез дейности като „разширяване“, „задълбочаване“ и „реорганизиране“, като добавяне на стойност на продуктите, съчетаване на земеделие и туризъм и съчетаване на дейност във и извън фермата (Gorman 2006). Подобни семейни и индивидуални стратегии за справяне с икономическите трудности отбелязват и екип от автори, изследващи региона на Западни Родопи. Това са отново съчетаване на различни икономически дейности, работа на две и повече работни места; на формална и неформална заетост – поддържане на домашно стопанство наред с работа извън дома; практикуване на пазарно ориентирано земеделие, самостоятелно или наред с друга платена работа (Лулева, Беновска, Недин 2019: 179–196).

Важна предпоставка за развитието на стопанствата е достъпът до пазари, което се осъществява ритмично чрез фермерските и хранителните кооперативи, и седмични доставки на т. нар. кошници. Показателни в това отношение са думите на един от координаторите на пазарите, че те подкрепят *40 семейства, които живеят в България и произвеждат чиста храна*. Тенденции на релокализация на храната и късите вериги на доставка стават все по-популярни в страната, но търсенето и предлагането на чиста храна се осъществява предимно в големите градове на България – София, Пловдив, Варна, Бургас, Велико Търново. Един от производителите на млечни продукти споделя, че пазарът е свит и поради това стопанствата като тях, регистрирани по наредба 26, са много малко²².

Къщите за гости са бизнес, който се разработва бавно и продължително и не всички успяват да го превърнат в стабилен източник на доходи за семействата. Някои не могат да осигурят постоянен източник на доходи и трябва да бъдат съчетавани с други дейности.

Като основни проблеми за развитието на вече стартирали инициативи и бизнеси в селата се очертава липсата на човешки ресурс и застаряването на населението. Някои от респондентите споделят, че хората са много по-важни

²² Информацията на сайта на Агроновините сочи, че регистрирани млечни ферми към април 2018 г. са едва 41. Виж <https://agronovinite.com/samo-41-mlechni-fermi-sa-registrirani-po-naredba-26/>

от финансирането – *пари се намират; като няма работна ръка, колкото и средства да имаши...* а други колко необходими са младите хора: *Как да се запазят и как да се развиват [селските райони] като няма млади хора, които да помагат; Кой примерно млад човек ще дойде на село. То няма млади хора, няма среда, която да го задържи този човек. То заплата, заплата, ама заплата навсякъде има...* Поради очертания проблем, дори и при наличие на цялостна стратегия за ревитализация на даден район, е трудно тя да бъде постигната. Вариант за местните е търсенето на *съмишленици* и хора със същите идеи и начин на живот от други места – *тя мойта идея беше да си останем тука, даже да дойдат хора и селата да не са унищожат*. Така по отношение на човешкия капитал семейството остава основен ресурс за развитието на начинанията, поддържането им и устойчивостта.

Като алтернатива за възраждането на селата се очертава все по-засилващата се тенденция на движението „обратно към земята“, от която са част от респондентите ми, които не са местни. Изследването показва, че тя е в начален етап и все още последиците от нея не могат да бъдат оценени. Алтернативният туризъм, съчетан със земеделие и специфични услуги, които отличават селото, местността или региона от останалите, също се оказва добра стратегия за привличане на туристи, устойчивост и ревитализация на селските райони. Дали ще се появят нови стратегии за създаването на устойчиви поминъци и опити за съживяване и устойчиво развитие на тези райони, предстои да видим. В заключение мога да обобща, че има разминаване между концепциите, които НПО-тата се опитват да приложат като перспективи за устойчиво развитие в селските райони, и реалните резултати, които конкретните хора постигат в опитите си за изграждане на поминъци, щадящи природата. Това е така, заради наличието на множество фактори, които определят специфичния локален контекст. Наред с очертаните проблеми, свързани с човешкия ресурс, важен фактор се оказва прилагането на европейските политики в областта на земеделието. Широко промотираната на световно и европейско ниво идея за семейно земеделие не успява на този етап да разгърне очертания от кампанията потенциал за постигане на устойчиво развитие. Така устойчивостта се оказва трудна за реализиране и изисква години инвестиции и труд.

Литература

Беновска-Събкова, М. 2001. *Политически преход и всекидневна култура*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ [Benovska-Sabkova, M. 2001. *Politicheski prehod i vsekidnevna kultura*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“].

Велчева, Н. 2009. *Преход и динамика на етническите процеси*. София: Парадигма [Velcheva, N. 2009. *Prehod i dinamika na etnicheskite procesi*. Sofia: Paradigma].

Джордано, К. Д. Костова. 1997. Реприватизация без селяни. За устойчивостта на една пагубна българска традиция. – В: *Български фолклор*, кн. 3–4, 130–144 [Giordano, C., D. Kostova. 1997. Reprivatizatsiya bez selyani. Za ustoychivostta na edna pagubna balgarska traditsiya. – V: *Balgarski folklor*, kn. 3–4, 130–144].

Иванова, Р. 1997. *Сбогом, динозаври, добре дошли, крокодили! Етнология на промяната*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ [Ivanova, R. 1997. Sbogom, dinozavri, dobre doshli, krokodili! Etnologiya na promyanata. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“].

Лулева, А. 2008. Работа, семейство, пол в период на преход. – В: *Пол и преход*. Издание на Център за изследвания и политики за жените. София, 112–145 [Luleva, A. 2008. Rabota, semeystvo, pol v period na prehod. – V: *Pol i prehod*. Izdanie na Tsentar za izsledvaniya i politiki za zhenite. Sofiya, 112–145].

Лулева, А., М. Беновска-Събкова, И. Недин. 2019. Стратегии за справяне с бедността в постсоциалистическото българско село. Примерът на община Сатовча. – В: *Балканистичен форум*, 2, 179–196. [Luleva, A., M. Benovska-Sabkova, I. Nedin 2019. Strategii za spravyane s bednostta v postsotsialisticheskoto balgarsko selo. Primerat na obshtina Satovcha. – V: *Balkanistichen forum*, 2, 179–196]

Петрини, К. 2016: *Хубаво, чисто, справедливо. Основи на философията Slow Food*. София: ИК „Жанет 45“ [Petrini, K. 2016: Hubavo, chisto, spravedlivo. Osnovi na filosofiyata Slow Food. Sofiya: IK „Zhanet 45“].

Петров, П., И. Петрова. 2018. *Агрокултурни практики в условията на европеизация и глобализация*. София: ИК „Гутенберг“ [Petrov, P., I. Petrova. 2018. Agrokulturni praktiki v usloviyata na evropeizatsiya i globalizatsiya. Sofia: IK „Gutenberg“].

Средкова, С. 2017. *Стари и нови поминъци в Пиринския край*. София: ИК „Гутенберг“ [Sredkova, S. 2017. Stari i novi pominatsi v Pirinskiy kray. Sofiya: IK „Gutenberg“].

Станчева, А. 2017. Устойчиво земеделие – глобални идеи и локалното им приложение в България. Тенденции и нагласи. – В: *Български фолклор*. кн. 2, 247–270 [Stancheva, A. 2017. Ustoychivo zemedelie – globalni idei i lokalnoto im prilozhenie v Bulgariya. Tendentsii i naglasi. – V: *Balgarski folklor*. kn. 2, 247–270].

Стоева, Светла. 2016. Създаване на възможности за развитие на биологичното предприемачество в България. – В: *Биологичното земеделие в България (1990–2012). Социологически интерпретации*. Съст. С. Стоева и др. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 23–76 [Stoeva, S. 2016. Sazdavane na vazmozhnosti za razvitie na biologichnoto predpriemachestvo v Bulgaria. – V: *Biologichnoto zemedelie v Bulgaria (1990–2012). Sotsiologicheski interpretatsii*. Sast. S. Stoeva i dr. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 23–76].

Янчева, Я. 2015. *Колективизацията в българското село (1948–1970)*. София: ИК „Гутенберг“ [Yancheva, Y. 2015. Kolektivizatsiyata v balgarskoto selo (1948–1970). Sofia: IK „Gutenberg“].

Almstedt, A. et al. 2014. Beyond Post-Productivism: From Rural Policy Discourse to Rural Diversity. – In: *European Countryside*, vol. 4, p. 297–306.

Brunori, G., F. Bartolini. 2016. The Family Farm: Model for the Future or Relic of the Past? – In: Shucksmith M., D. L. Brown (eds) *Routledge International Handbook of Rural Studies*. Routledge, 192–204.

Bock, B. B. 2006. Introduction: Rural Gender Studies in North and South. – In: B. B. Bock, Sally Shortall (eds). *Rural Gender Relations: Issues and Case Studies*. CABI Publishing, 1–18.

Bosc, P. et al. 2018. Defining, Characterizing and Measuring Family Farming Models. – In: Souriseau, J. (ed.) *Family Farming and the Worlds to Come*. Springer, 37–56.

Cellarius, B. A. 2004. *In the Land of Orpheus. Rural livelihoods and Nature Conservation in Postsocialist Bulgaria*. The University of Wisconsin Press.

Crowley, E., M. Osorio and A. Paula De la O Campos. 2014. Family Farming: A Concept. – In: Garner, E., A. De la O Campos (eds) *Identifying the “family farm” An informal discussion of the concepts and definitions*. ESA Working Paper No. 14–10, December 2014.

Family Farming in Europe: Challenges and Prospects. In-depth analysis, European Parliament 2014.

Duijzings, G. 2013. Introduction. – In: Duijzings, G. (Ed.) *Global Villages*. Anthem Press, 1–32.

Galani-Moutafi, V. 2013. Rural space (re)produced – Practices, performances and visions: A case study from an Aegean island. – In: *Journal of Rural Studies*. 32, 103–113.

Gorman, M. 2006. Gender Relations and Livelihoods Strategies. – In: Bettina B. Bock, Sally Shortall (eds) *Rural Gender Relations: Issues and Case Studies*. CABI Publishing, 27–46.

Kottak, C. 1999. The new Ecological Anthropology. – In: *American Anthropologist*, 101 (1): 23–35.

Kopnina, H., E. Shoreman-Ouimet. 2015. The Emergence and Development of Sustainability. – In: Kopnina, H., E. Shoreman-Ouimet (eds.) *Sustainability. Key issues*. London, New York: Routledge, 3–24.

Lockyer, J., J. Veteto, 2013. Environmental Anthropology Engaging Ecotopia: An Introduction. – In: Lockyer, J., J. Veteto (eds). *Environmental Anthropology Engaging Ecotopia: Bioregionalism, Permaculture, and Ecovillages*. Berghahn Books, 1–31.

Maida, C. A. (Ed.) 2011. Introduction. – In: C. A. Maida (Ed.) *Sustainability and Communities of Place*. Bergham Books, 1–17.

Milton, Kay. 1996. *Environmentalism and Cultural Theory: Exploring the Role of Anthropology in Environmental Discourse*. London: Routledge.

Neef, A. 2015. Sustainable rural development and livelihoods. – In: Kopnina, H., E. Shoreman-Ouimet (eds.) *Sustainability. Key issues*. Routledge, 311–328.

Pepper, D. 1996. *Modern Environmentalism. An Introduction*. London and New York: Routledge.

Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, 1987.

Smyth, L. 2011. Anthropological Critiques of Sustainable Development. Cross-Sections. – In: *The Bruce Hall Academic Journal (Australian National University)*, 7, 77–86.

Scoones, I. 2015. *Sustainable Livelihoods and Rural Development*. Practical Action Publishing.

Stancheva. At. 2018. “For Clean Food” Movement or how Global Ideas Grow and Develop on Bulgarian Ground. – In: *Anthropology*. Vol. 5, 17–31.

Tsing, A. 2005. *Friction: An Ethnography of Global Connection*. Princeton: Princeton University Press.

van der Ploeg, J. D. 2018. *The New Peasantries. Rural Development in Time of Globalization*. Second Edition. Routledge.

Интернет източници:

<http://www.familyfarmingcampaign.org/en/home>

<http://www.fao.org/family-farming/detail/en/c/1099026/>

<https://www.baatbg.org/zeleni-kyshti/6/>

https://www.capital.bg/biznes/kompanii/2017/10/08/3055844_platforma_svurzva_mikroproizvoditeli_i_turgovci_na/

<https://www.slowmovement.com/>

<https://agronovinite.com/samo-41-mlechni-fermi-sa-registrirani-po-naredba-26/>

<https://fermer.bg/novini/oon-obyavi-2014-ta-za-mezhdunarodna-godina-na-semeynoto-fermerstvo>

https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en

Гл. ас. д-р Атанаска Станчева

Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей, БАН

Ул. „Московска“ 6А

1000 София

E-mail: atanaska.stancheva@gmail.com